

JÓKAI MÓR (1825-1904.)

Dr. BERNSTEIN BÉLA

JÓKAI
ZSIDÓK

ZSIDÓ VONATKOZÁSOK ÉS ALAKOK
ÖSSZES MŰVEIBŐL

BUDAPEST, 1925.

„GARAI” IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA

Jókai.

1825. február 18-án nagy fény gyúlt ki Komárom egy alacsony, kis házában: a magyar irodalom egyik legnagyobb fejedelme látta meg ott a napvilágot. Abban az alacsony házban magam is sokszor megfordultam két évtizeddel ezelőtt, mert az a ház a zsidó hitközségé lett, az építtette át és ott lakott az én atyai jó barátom, áldott emlékű dr. Schnitzer Ármin, komáromi főrabbi, akit szívesen kerestem fel otthonában. Az ő dolgozószobájának ablaka fölött van a kis márványtábla, mely a nevezetes tényt örökíti meg, hogy ott született *Jókai Mór*, a magyarság örök büszkesége.

Onnan indult el világhódító útjára az a csodálatos szellem, mely kora gyermekségétől késő vénségéig a legtermékenyebb képzelettel volt felruházva és amelyre Komárom akkori virágzó helyzete maradandó hatással volt, úgy hogy egyik legújabb életrajzírója azt mondja (Zsigmond Ferenc, *Jókai*, 9. 1.):

„A komáromi felejthetetlen benyomások a *Jókai-fantázia* száguldó léghajójának legmeg-

bízhatóbb nehezékei, melyek a magas szárnyalást nem akadályozzák, csak a fantazmagória veszélyeit teszik kikerülhetőbbé”„.

És ha sokszor szállt meg az áhitatszerű meghatottság, mikor ott jártam, ahol Jókai született, még sokkal fokozottabb mértékben éreztem ezt, mikor egyszer vele szemben álltam. 1898. május 1-aeje életem egyik legbecsesebb emléke marad mindenha. Akkor voltam oly szerencsés, hogy Jókai Mórnál egy rövid félórát tölthettem el. Bajza-utcai lakásán kerestem fel, hogy bemutassam neki kéziratban munkámat: *Az 1848-49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*, melyet akkor már az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásra elfogadott, és megkérjem, lenne oly kegyes és írna hozzá előszavat, hisz ő volt akkor a még élő legnagyobb szemtanúja azoknak az örökké csodás időknek.

Ott láttam a költőfejedelmet az ő mesés kincstárában, amilyennel koronás fejedelmek nem dicsekedhetnek; mert azokat a páratlan kincseket, melyek immár a magyar nemzet örök birtokává váltak, ő nem örökölte, hanem önmaga szerezte csodás szellemi erejével, képzeletének bűvös hatalmával és ott ragyogtak azok szép sorban az ő remek könyvtárában.

És mikor ott ültem vele szemben és beletekinthettem az ő bűvös, szelídkék szeméibe, felém sugárzott meseszerű jósága, éreztem az

Ő csodálatos nagy egyéniségének varázslatos hatalmát. És nem is kellett kétszer kérnem; habozás nélkül kész volt, hogy hallassa szavát a magyar zsidók történeti ügyében.

És amikor azután nemsokára kefelenyomatban beküldtem neki munkámat, átnézte, egyes helyeihez jegyzeteket is fűzött és kiállította a könyv előszava gyanánt azt a díszoklevelet, melyre a magyar zsidók örökké büszkék lehetnek, melynek minden szava Jókai nagy lelkének tiszta forrásából fakadt és igazságszeretének elfogultságtól ment Ítéletét hirdeti.

Most az ő születésének százéves fordulóján hálával és hódolattal emlékezünk meg róla. Megérdemli ezt részünkről feltétlenül, mert valóban, mint önéletírásában mondja (Jókai Mór önmagáról, Budapest, 1904. 16.1.): „A szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást, a haladást szolgáltam híven”. És azért foglalkozott ő a zsidósággal oly szeretettel, mint kevés magyar író és oly igazságossággal, amint azt másvallású bírálóinktól nem igen szoktuk meg. És azért foglalkozunk most mi az ő irodalmi munkásságának ezen oldalával, amely őt emberi voltának gyönyörű magasztosságában mutatja be.

Hisz nem-e jellemző az ő nagy lelkére, hogy legelső nagyobb munkája, mellyel az Akadémia 100 aranyára pályázott 1843-ban és melyet nem

más, mint Petőfi másolt le, „A zsidó fiú” drámája volt?

„Hisz rossz dráma a „Zsidó fiú”, mondja ő maga 50 évvel később, „tele vakmerő képzelenségekkel; de vannak benne gondolatvillámok, aminőkre most nem volnék képes és van benne egy merész eszme, ami a korszellemet egy félszázaddal megelőzte: egy elnyomott fai szenvedéseinek égrekiáltása”. (Önéletírásom, Budapest, 1904. 11. I.)

Hogyan lett Jókai zsidóbaráttá?

Pedig egyszer Jókai is antiszemita volt, amint azt ő maga elbeszéli; igaz, gyermekkorában, „mint sok fejletlen ember”.

Irtózott a zsidóktól, gyűlölte őket és mikor az iskolában egy negyven évet meghaladó zsidó diák, a már családos Koricsáner összevesz vele afölött, vajjon a „h” mássalhangzó-e a magyar mértékes versben, vagy nem, akkor a 14 éves Jókai megvetésének egész hevével megragadja a zsidó gallérját és hátba öklözi, hiszen csak egy zsidó! Igaz, hogy ezért tanárától, de még inkább tisztalelkű édesanyjától elveszi büntetését, igazán azonban csak akkor tér meg, mikor az a nemeslelkű Koricsáner elmegy hozzá, hogy — úgymond — bocsánatot kérjen, hogy okot szolgáltatott a Móricnak, hogy őt megüsse.

„De énnekem nem fájt, — szolt a vén zsidó diák, — mert neki van igazsága és van jó ökle. Majd azzal az öklével ő meg fogja védelmezni a zsidót, mikor a zsidónak lesz igazsága”.

És Koricsáner eltalálta. Jókai, mint írja, e perctől fogva a zsidók barátja lett. És ez nála nemcsak hangzatos frázis volt, de átment a vérébe is. Ahol csak iskolába járt ezután, mindig arra törekedett, hogy zsidó társaival becsülettel bánjanak. Maga előljárt a jó példával és igaza van, „a szeretetnek is van hódító ereje”. (Életemből, Én és a zsidók, 295. 3. 1.)

Jókai pedig ezzel az erővel akart küzdeni a zsidóság mellett és azért, bár felekezetének hű fia volt, teljesen elfogulatlanul állott a zsidó vallással szemben, mert ő azt vallja és hirdeti:

„Minden hit jó, csak megtartsátok s legyen mindenki tisztelettel a másé iránt. A teremtő az egyik embernek is olyan édesatyja, mint a másíknak, nem elég, hogy valaki azt mondja: „Uram! uram!” hanem szívében szeretet legyen, mely nélkül a hit meghalt állat”. (Életemből, II. k. 54. 1.)

Mert bizony, így tanít Az aranyember: ha az ember erőszakosságot, jogtalanságot követhet el kénye-kedve szerint, mire való akkor a vallás, a hit, a keresztények és zsidók minden hitágazata? (Az aranyember I. 77. 1.)*)

*) Az idézetek Jókai összes műveinek jubiléris kiadására vonatkoznak.

... Dávidnak őshitét hogy hagynám el ?

Aki így gondolkodik a léleknek fontos szükségletéről, a hitről, az emberi cselekvésmód biztos irányítójáról, a vallásról, az természetesen elítéli a hittérítést (A barátfalvi levita, 98 l.) és még inkább a könnyelmű valláscserét.

Már „A zsidó fiú” drámában kifejezést ad ennek, mikor Salamon, aki szerelmes Kaján leányába, úgy hogy el akarja azt rabolni, arra az ajánlatra, hogy térjen át a keresztény vallásra, mert különben feljelentik mint leányrablót, azt feleli;

*Nem, az nem lehet,
Apám hogy átkoznám meg, jó apám,
Ki egykor térdein elringatott,
És a keheit, melynek tejét szívtam,
Anyámat s hamvait s az agg hitet,
Melyben születtek s haltak őseim,
Jákoknak és Dávidnak őshitét
Hogy hagynám el ? hogy váljak tőlük el ?*

(I. felv. 6. jelenet.)-

Ugyancsak irtózik e lépéstől *Magnéta*, a zsidó bűvésznő. Mikor Borodinszky bűvész el akarja venni és arra kéri, hogy térjen ki, hisz ez nem kerül neki nagy áldozatba, zsidó nőnek kereszténnyé lenni, akkor Magnéta azt kezen visszautasítja és ráutal arra a borzalomra, ami ezzel jár:

„Annak a menyasszonynak, — mondja, — mielőtt a keresztségét felveszi, meg kellátkozni az elhagyott vallást, apái hitét... Óh, az rettenetes szertartás! S te azt mondod, hogy ez semmi áldozat? Hát neked csak az fáj, ami a bőrödöt sérti?” (Magnéta 64. 1.)

Óh, hánynak vághatná ezt szeme közé, a mai zsidó renegátoknak, az a bűvésznő, kinek érző lelke van és ki sokkal magasabban áll, mint az a Wodianer bankár, akinek csak pénze volt és hogy még többet szerezhessen, egy reggel beállít az akkori pesti alispánhoz, Nyáry Pálhoz, hogy legyen a keresztapja, mert ő át akar térni. De csak gyorsan, mert a dolog sürgős. Ugyanis a bánáti kamarai bérletet akarja elütni a bécsi bankárok kezétől, ami nagyon jó vállalat lesz. Minthogy pedig más nem versenyezhet, csak keresztény, az lesz ő hirtelesen; még pedig kálomista, mert az hamarabb megy, mint pápistává lenni. A fiát majd már katolikusnak keresztelteti, az ráér.

„Így lett — írja Jókai — Nyáry Pál kereszt-

apja Wodianernek, Wodianer kálvinista, a fia katolikus, a leánya maradt apái hitén.” (A lőporos látogató, 62. 1.)

Íme, az üzlet csak üzlet; így volt és így van az ma is. Jobban pellengére állítani az ilyen csúfos lélekvásárt nem kell, mint azt Jókai teszi; megérik minden szaván az undor, melyet az ilyen frivol eljárás benne és bizonyára minden jó érzésű emberben kelt.

Bar-Noémi, az Óceánia hőse.

A hitetlenség leszállítja az embert a porba és az anyagnak lelketlen rabszolgájává teszi; a hit felemeli a halandót az égig és az eszmének győzhetlen hőségévé avatja.

Ilyen hőst is fest Jókai és pedig, bizonyára nem véletlenül, zsidó alakjában, aki szembeáll az egész világgal, kockára teszi százszor is az életét, hogy hitének diadalt szerezzen, vagy ha ez lehetetlen, annak vértanúja gyanánt lehelje ki a lelkét.

A tiszta, zsidó egy-Isten-hitnek hőskölteménye: Óceánia című elbeszélése, melyben Bar-Noémi, a Palesztinából Tyrusba elszármazott benjaminita zsidó adja dicső példáját annak, milyen csodálatos erőt és kitartást ad az igaz hit.

Hogy mily meseszerűen festi le Jókai izzó fantáziája Bar-Noémi sorsát és Óceánia birodalmát, az nem tartozik reánk. Bennünket az egész meséből az a tény érdekel leginkább, hogy a tiszta Egy-Isten hit kétségbeesést nem ismerő, minden veszéllyel szembeszálló és diadalmasan megküzdő bajnoka: zsidó, akinek

mintaképe más-más alakban elég sűrűen felte-
lálható a zsidóság történetében. Hisz a zsidó-
ság volt az a jégtörő, mely beékelődött a po-
gányság dermedt szellemi világába, hogy szét-
robbantsa annak birodalmát. Sokat küzdött és
áldozott, sokat szenvedett és vérzett e nehéz
feladata érdekében, de föl nem adta és végre
is diadalt aratott, amit tőle elvitatni hiába kísér-
lenek meg tudós és tudatlan ellenségei.

Így nyilatkozik meg, mint Jókai mondja, a
látható Isten a zsidó nemzet történetében, mely
nemzet „bár Isten választott népének vallja
magát, Istenétől mégis hazájából kiűzetni ha-
gyatott. Ha ott maradt volna, most a drúzokkal
együtt juhokat, tevéket őrizne kis hazája lege-
lőin s nem volna több egy nomád népfajnál;
mig szétküldve a széles világba, nevezetes té-
nyező lett a népek között”. (Életemből, I. 24.1.)

És Jókainak igaza van, ez a zsidó történet
tanítása. A zsidóság azért küldetett szét a világ
minden részébe, hogy hivatást teljesítsen, hogy
„nevezetes tényezővé” váljék a népek között.
Tényleg azzá is lett, nem tagadhatják ezt ellen-
ségei sem, sőt épp támadásaikkal bizonyítják
ezt legjobban. De el is kell ezt ismernie min-
denkinek, aki a zsidóság történetét ismeri.

Képek a zsidók történetéből

Jókai pedig ismerte a zsidó történetet; nem csak a bibliai történetet, mely nyitott könyv volt előtte, hanem a későbbi időkét is. Ismerte a zsidók szenvedéses sorsát hosszú századokon át, mint zárták ki a foglalkozások és hivatások legtöbb ágából és bezárták a ghettoba, nem tekintvén másnak, mint eszköznek, melyet a saját céljaikra kihasználhatnak mindazok, akik nálánál erősebbek, hatalmasabbak.

Gyönyörű hasonlattal világítja meg ezt Jókai egyik elbeszélésében, ahol ugyan csak a lengyel viszonyokról szól, de ami ráillik teljesen a középkori állapotokra mindenütt:

„A sztaroszták — úgymond — hagyták őket (t. i. a zsidókat) gyarapodni, gazdagodni, mint ahogy a praktikus gazda engedi a méheket egész nyáron át gyűjteni, ősszel aztán nem tettek úgy a méhekkal, ahogy háládatlan és oktalan méhészek szoktak tenni, akik a szorgalmas bogarakat kénnel kifüstölik; hanem azt tették, amit már az újabbi méhesgazdák gyakorolnak, hogy elszedték tőlük a mézet, annyit

mehagytak nekik, amennyin kitelelhessenek, aztán a kiürített sejteket visszarakták a kasba, hogy szedjék megint tele a méhek.

S ezt a methodust maguk a méhek is normális állapotnak tartják, mert különben ott-hagynák a kast s elmennének az erdőbe, fa-odukba telepedni. De ott meg a medve enne meg őket. Mégis csak jobb a méhesben”, (őszi fény, Kétszer kettő négy, 2. 1.)

És aki csak némileg is ismeri a zsidók középkori történetét, az tudja, mily rendszerré vált ez fejedelmeknél és polgároknál, országoknál és városoknál. Különösen egyszerűen intézték el a zsidóktól felvett adósságokat, „megölték” az adósságleveleket azaz tőkéstől-kamatostul semmisnek nyilvánították.

*

Jókai ismeri a ghettonak történetét, azét a szűk uccáét, „ahová csak délben ért a nap-sugár”, akár Budán, akár Bécsben volt az. Történeti hűséggel írja le „Szeretve mind a vérpadig” regényében, mint készítették elő a bécsi polgárok a zsidók utolsó kiűzését 1670-ben.

El is érték dicső céljukat, de nem sok örö-mük tellett benne. Csakhamar megbánták, érez-ték a súlyos hátrányokat, Bécs elvesztette az élénkségét, pusztulásnak indult, aminek csak a zsidók visszahívása vetett véget.

De hát így volt ez. A zsidókra a legképtelenebb vádakat ráfogták. Minden bajnak, elemi csapásnak is ők voltak az okai, minden felfordulásnál, zavarnál ők voltak a villámhárítók. Jókai ezt a történeti tényt szintén felhasználja, kimutatván azt a temérdek igazságtalanságot, melyet az elnyomott népfaj ellen mindenféle elkövettek.

*

„Szomorú napok” című regényében, mikor az 1831-iki kolera pusztításáról ír, elvezet bennünket egy csapszékbe, ahol a pórnép vad sikoltozás és szilaj dana között tombol és egy ősz szakállú zsidót két hordó között egy szék karjához kötve kínoztak, vallat, szakállát szálanként tépi ki. Mit akarnak vele megvallatni? Mi mást, minthogy ő is megbízást kapott az uraktól, mint a többi zsidó, hogy mérget keverjen a pálinkába a nép pusztítására. Hanem azért itták, ami a hordóban volt, mintha mindenki meg akarna arról győződni, milyen is lehet az a mérge. (Szomorú napok 130-131. l.)

*

Vagy amikor az 1836-iki tagosítási törvényt a félrevezetett jobbágyokat lázadásra bírja az urak ellen, holott épp az ő javukra szolgált a törvény, akkor egy ilyen szerencsésen elsimuló háborúság után azt keresi a földesúr, hogy hát

tulajdonképp kik voltak, akik a népet felbujtották, hogy ellentálljon a tagosztálynak ?

„Oh, kérem alássan, — szolt ravaszul mosolyogva Pilinkó, (az elcsapott jegyző, a főbujtogató), — hát kik bujtogatták volna? A zsidók tették. A zsidó korcsmárosok! Ezek a jebuzeusok. Varas békát sütöttek nyárson, azt dugták a boros hordóba, hogy a nép dühös legyen tőle. Én magam meglestem a pinceablakon. Ilyen formán — mondja Jókai — minden ember szépen tisztéra mosta magát a „Jordán vízében”. (Kis királyok, I. 160 l.)

Így látjuk a zsidó történet szomorú mozzanatait feldolgozva Jókai műveiben és pedig elég sűrűn. Valósággal megrázó, drámai jelenetet csinál a zsidó eskü, a középkori megalázás egyik borzasztó eszközének tárgyalásából. Igaz, hogy elragadja tollát fantáziája és olyan részletekkel ékesíti fel, melyek a történeti valóság-nak meg nem felelnek, de végeredményben csak előnyére válik ez a kérdés megvilágításának.

Igaz, hogy a vallásos zsidó nem könnyen szánja rá magát az esküre és a zsidó bíró kötelessége volt, hogy az esküttevőt megintse, lehetőleg lebeszélje szándékáról, nehogy valamiképp hamis eskü esete előforduljon, szent tárgyat vagy könyvet is vetettek később kezébe,

de hogy a Sulchan Aruch szerint pszichológiai torturán kell átmenni az esküre készülőknek 24 órával az eskütétel előtt, hogy a Talmud szerint ezek az ijesztgetés órái, mikor a rokonok, az egész község rajta megy és fenyegeti, az asszonyok szétszórt hajjal (?), a férfiak megtépett ruhával, a tanú szobáját bocherek és sakterek teleülnek és végeszakadatlan imádságukat döröggetik a fülébe, utoljára odamegy hozzá a rabbi teljes ornátusban (!), hozza a nagykönyvet, abból felolvassa neki azokat a rettenetes bosszúállásokat, amiket az Isten az ő nevének megbántására szab, ez mind a költői agy szüleménye, de alkalmas arra, hogy festői képpen mutassa be, mily komolynak tartja a zsidó az esküt és épp azért mily igazságtalan és alaptalan volt az a borzasztó esküforma, melyhez tényleg a rabbi, a tefillin, a tóra és a halottas ruha, meg a négyszögletű sapka, sőt egyes országokban még több hasonló eszköz volt szükséges, nem ugyan a zsidó, hanem az állam megbélyegző törvénye folytán.

A „Rab Ráby”-ban (130. 1.) állított Jókai emléket a „rettenetes eskünek”, melyet Magyarországon Verböczy kodifikált és mely különböző formában egész a múlt század 60-as éveinek közepéig fennállott és hivatalosan csak az egyenjogúsítás törvénye által töröltetett el.

Jókai zsidó tudománya.

De Jókai nemcsak a zsidó történet részleteit ismeri, hanem a zsidó vallás beléletét, institúcióit, szertartásait. Pl. hogy a vallásos zsidó naponta tefillint, imaszíjat tesz föl, (Mesék és regék, 171. l.), hogy a sógornő-érvétel megtagadásával chalicah szertartás jár (Egy az Isten, 303. l. stb.). Amíg azonban gyakran meglepő jártasságot mutat fel e téren, néha bizony felületes és hibákat árul el.

Héber nyelvismerete nem lehetett valami alapos, mert Mózes I. könyvének első versét is oly hibásan és oly szövegben idézi, amilyen nem létezik. (Kis királyok, II. 56. l. Beresid boro elohim e thassamaim tohu vabohu, chusef !) Viszont mikor „Leánykérést özönvizelőtti módon” ír le (Egész az északi pólusig, 110. l.) és ebben a zsidó menyegzői szertartás részleteit alkalmazza hogy mint kell „chuppV, mely alatt, a „hoszan” a „kale”-val egybekel és mint követeli a leány apja a „keszubat”, a moringot és viszont ad „nedanjat” (helyesen: nedunja), nászhozományt, akkor egész sereg héber mű-

kifejezést használ, nagyrészt teljesen jól (mint Amhaarecz = te bolond, jore deah « tudós, ssed = ördög, ed = tanú, makkot mardui = korbácsbüntetés, meachsov = mátfelfogva, er-voh — tilos házasság), másrészt viszont egészen hibásan (nesziérim = rabszolga, beer hetibb = örvendetes hír, lekachta — nőül veszem, stb.)

Ugyancsak e művében (152. l.), melyben csodálatos természettudományát csillogtatja, földtan, ásvány-, állat- és növénytan titkait tárván fel, egész sereg héber növénynevet sorol fel kifogástalan értelmezéssel,

A héber naptárban általában kiváló jártasságot tanúsít [téves ugyan, hogy a Sabbath Vajéra Tebeth hónapban van, ez sohasem lehet, de helyesen számít Szíván hónap Sabbath Slah-lehaig (Egy az Isten 305. l.) valamint, hogy Sabbath Peszach a tavasz első holdtölte esik és Tebeth december hóra (Rákóczi fia, 56. l.), tisri októberre (Egész az északi pólusig, 119. l.)], a zsidó ünnepeket mind ismeri, az természetes, hisz a Szentírást betéve tudja. Művei át meg átvannak szöve bibliai kitételekkel, képekkel és történetekkel, úgy hogy ha ezeket az ő földolgozásának jellemzésére tárgyalni akarnánk, köteteket kellene összeírnunk.

De nemcsak ismerte a Tórát, de tudta azt

is, mily szent kincse az a zsidónak, mily tisztelettel viseltetik iránta, hisz hasonlati a is felhasználja, azt mondván egy római udvaronc-ról, hogy ura palástjának szegélyét „megcsókolá, azon kegyeletteljes nemével a csóknak, minővel csak a legbuzgóbb zsidók tudják csókolni a Tórárt.” (Novellák, Carinus, 51. 1.)

*

Sőt nemcsak a zsidó vallás intézményei képezik alkalomadtán megjegyzéseinek tárgyát, hanem a zsidó községi viszonyok sem kerülnek el figyelmét, épp így nem a magyar zsidóságban fenálló szakadás. És ezt a szomorú hatású pártokraszakadást még ő, a bűvös erejű ezermester sem képes kiegyenlíteni, pedig az ő képzelete teremtette világokban valóban hihetetlen csodákat tudott művelni. „A jövő század regényeiben azt a szomorú kilátásunkat örökíti meg, hogy a nem alapvető dolgokból kiinduló szakadás meg fog maradni.

Helyes észrevételeit helytelenekkel tarkítva így írja le ezt az áldatlan állapotot:

„A Sulchan Aruch híve nem követte az újitókat, s nála a tefillin, az imaszíj még ma is megkülönböztető jel, s most is 248 szóból álló imádságát mondja fel (?) s hogy a Tórárt ott énekeljék, ahol a hagyomány rendeli, hogy a nők a karzaton üljenek ezentúl is, ne a földszinten, a végett ő is külön templomot épít;

ragaszkodik a Talmud szavaihoz; beszél sok helyütt egymásközt a saját szerű „Ladino” jargont (nem a ladinót, mert ez csak a spanyol zsidók jaigonja), s szombat napon felkötí az egyik hívő házától a másikig áthúzott összekötő Szabbath-zsinórt, a hagyományos Airufot; s a szétszakadást ép oly kevésbé tudta náluk megorvosolni a Bethdin Haggadol, a nagy Sanhédrin, s a Keneseth Haggolah, a nagy Zsinagóga, valamint a kormány által egybehívott kongressus és a bölcs országos törvények.” (A jövő század regénye, II. 193. 1.)

Jókai zsidó hősei.

De még inkább, mint az általános történeti és vallási tények felhasználásával, zsidó alakjai megformálásával mutatja meg, hogy nemcsak ismerte a zsidóságot, de szerette is és szeretetének fényével hozzá akart járulni, hogy a zsidókat, mint embereket és a zsidóságot, mint vallásfelekezetet igazságosan ítéljék meg; lássák meg nemcsak hibáit, de erényeit is és lássák be, hogy csak jogtalanság eszközölhette azt a gyűlölködő megszorítást, azt a jogi és társadalmi kizárást, mely a zsidót századokon át megakadályozta szabad fejlődésében.

„A világosság terjesztését mindenkor főfeladatomnak tartottam”, mondja magáról (Életemből, I. 71. 1.) és valóban mély hálával kell elismernünk, hogy ezt a feladatát a zsidósággal szemben mindig a legszebben oldotta meg. Világosság terjesztésével üldözte azt a rút elenséget, mely a zsidóknak annyi bajt okozott már, mely az emberiségnek csak gyalázatára válik, mely embert ember ellen uszít, mely a vak sötétséget terjeszti:

*Egy vallás kezd úr lenni a földön,
Nem új, de egyre jobban terjedő.
Egyik nép kéri a másiktól kölcsön,
Legyen bármely próféta követő.
A „gyűlölet vallása”, szörnyű hit,
Mely nem vár üdvöt, paradicsomot.
Csak tetemhalmot, összedűlt romot
S az embertársak vérit, könyűit.*

*Gyűlölni mindent, ki különbözik l
Szegénynek gazdagot, úrnak szegényt
Jó ember ? Nagy bölcs ? Azt nem kérdezik,
A gyűlölet „elv”; — nem ismer egyént,
A gyűlöletben nincsen haeresis,
Nem tesz kivételt, sem fajt, sem nemet,
Arcról ráismer: ellenség ez is
S üldözteti Jáfettel a Semet.*

(Költemények, I. 34-35. 1.)

Bizony Sém ivadékai, mi zsidók, éreztük elég súlyosan és érezzük ma is elég sok helyen és elég gyakran a gyűlölet csapását; mert hiába, a gyűlölet ellen nehéz a szeretet fegyverével küzdenie. Mikor azt hiszi az ember, hogy már levette a lábáról, egy jelentéktelen fordulat— és újra előttünk áll a maga vad nyereségében. így tehát mégis bízunk kell az emberiség lelki művelődésében és hinnünk kell, hogy a szeretet birodalma lassan bár, de mindinkább terjed, a gyűlölet hatalma pedig csökken és előbb-utóbb megtörik.

Jókai küzdött ezért minden erejével, nem törődve azzal, hogy a gyűlölet fekete lovagjai megvádolják és megteszik még őt is — zsidónak. Tudta ugyan, hogy ez sokak szemében a legveszedelmesebb szidalom, mellyel nemzsidót illethetnek, hisz „Az élet komédiásai” regényében (I. 251. 1.) maga mondja, hogy az egyik képviselőjelölt olyan emberséges volt, hogy az ellenjelöltre nem mondott mást, csak azt, hogy az német, sehonnai, tolvaj, majom és szamar, míg a másik jelölt kortesei elég irgalmatlanok voltak a végsőre vetemedni s azt fogni az ellenfélre, hogy az „zsidó” !

Bizonyára nem egyszer részesült ő is hasonló megtiszteltetésben, de a saját érdeke nem tartotta vissza attól, hogy embertársai ügyét, még ha azok zsidók is, ne védje önzetlenül, egész lelkesedéssel, az ő nemes szívének tiszta szeretetével.

Ezt látjuk zsidó alakjainak bemutatásánál, amikor is részrehajlatlan bíráló ő, a jó és rossz tulajdonságok, a szép és csúnya jellemek tekintetében egyaránt.

Szereplő zsidó alakjai majdnem kizárólag a kereskedő-osztályhoz tartoznak; az egyenjogúsított, az élet mindenféle foglalkozásában és hivatásában versenyző zsidó még nem került bele az ő műveibe. És habár talán Jókai is azt hiszi, hogy a zsidó, aki „okos, vállalkozó és számító” (A jövő század regénye, I. 91.1.), katekszochen kereskedő-nép, hisz szerinte „a sémiták őse, Sem, a nagy spekuláns” (Mesék és regék, Almodád V. 14.1.), de az bizonyos, hogy nála zsidó kereskedő nem egyenlő a tisztességtelen versennyel, nem azonos a csalóval, ő tudja, hogy ezt nem a faj, még kevésbé a vallás, hanem tisztán az egyén vagy az alkalom teszi. Csalavári kereskedő (Dekameron X. 214. 1.), aki a legnagyobb ravaszsággal üzérkedik, gyámleánya vagyonát elsikkasztja, nem zsidó, viszont igenis ismer Jókai egész osztály „becsületes ecetfőző és pipacsináló izraelita kereskedőket”, valamint más előkelő gondolkodású, ragyogó jellemű zsidó üzéreket. És ha ismer zsidó uzsorásokat, ugyancsak meg-

festi a keresztény uzsorások alakjait is, akik még gonoszabbak a zsidónál és amellet buzgó antiszemiták.

„Fortunatus Imre” elbeszélésében szerepel a vén Izsák, a pénzvágyó uzSORÁS és veszedelmes vetélytársa Fugger Györgynek, a híres uzSORÁSCÉG tagjának, akiktől a Fuggerizmus jellemző elnevezés származik.

„Valának azon időben — olvassuk itt, — a zsidók nagy zsarolói az országnak és a keresztény urak semmivel sem voltak jobbak a zsidóknál, úgy, hogy példabeszéddé vált nálunk: Ha Izsák kezébe kerülsz, *az megnyír*, ha a Fuggerébe kerülsz, *az megnyúz*”.

Ez a vén Izsák igen érdekes alak, csakhogy abban az összetételben, amint Jókai megalkotta, lehetetlen. Azt elhisszük neki, hogy a vén Izsák szerint „csak egy igaz a világon: a pénz, csak egy marad meg örökké: az arany. Óh, az arany mindent kifizet, ütést, fáradságot, elveszett éveket.” Értjük a lesújtó okoskodást, hisz történeti tény, hogy a zsidót kínos századokon át rákényszerítették a pénzüzletre, mert nemcsak a földbirtokból zárták ki, hanem a kereskedelem és ipar majd minden ágából, amelyeket a céhek és polgári grémiumok foglaltak le maguknak. Történeti tény, hogy a zsidót egy évezreden keresztül ránevelték a pénz szeretetére, mert csak azzal tudta nyomorult létét vala-

hogy biztosítani, irigy és kapzsi ellenségeitől megvédeni.

Hogy azonban középkori zsidó, ha még oly pénzsóvár is, képes legyen menyét a gyalázatba haitani. amint a vén Izsák az ő fia felelőségét Zsigmond kamaráshoz küldi, a harmincad bérletének kieszközlésért, mert tudja, hogy a kamarás nagy barátja Aisah fekete szemének, az lehetetlen! Az egész középkor sivárságán, öldöklő pusztításán keresztül a zsidóknak legbiztosabb menedéke, legbüszkébb vára a családi szentély volt a maga érintetlen tisztaságával; ott az asszonyhűség a legszilárdabb alap volt, melyre a zsidó házat építeni lehetett, ezt bolondságnak tartani nem volt középkori zsidó nézete, ezt könnyű lélekkel tönkrelenni kizárt dolog volt nála.

Épp oly kevéssé zsidó vonás az, hogy mikor fiát Fuggerhez küldi adósság beszédese végett és szolgája felajánlja, hogy elmegy Salamonnal, hátha baja esik, hátha Fugger dühében meg találja ölni, — hogy akkor Izsák sokéig elmélázott, gyönyörködve a gondolatban, oh, vajha megtenné, akkor volna igazán kezében az ő ellenfele. Zsidó apa gyermeke halálát kívánná, csakhogy ellenségén bosszút álljon, az lehetetlen! Itt Jókai oly túlzásba csap, ami zsidó jellemben nem létezett soha és elmentmond neki teljesen!

Különben is ellentétbe hozza Jókai Izsákot önmagával vallási tekintetben is, mert míg egyrészt oly orthodox zsidónak mondja, kinél péntek délutántól szombat estig más vallású szolga végzi a házi teendőket, mert a gyertyát megkoppantani is vétkes dolgozásnak tartja, addig ugyancsak péntek este küldi fiát adósság behajtására, azalatt ő maga könyvébe irogat és mikor az éjjel a hóhér jön elfogatására, ő maga viszi a gyertyát, hogy lásson kaput nyitni. Ez mind épp oly kizárt dolog jámbor zsidónál, mint az előbbiek.

Viszont Salamonnak, Izsák fiának jelleme és eljárása, hitehagyása, apjának elárulása sokkal érthetőbbé válik, mint „A zsidó fiúkban, mert megmagyarázza felkavart, megbomlott lelkiállapotát nejének gyalázata, amiről közvetlenül tudomást szerez, továbbá zsidó voltának nyomora, amit folyton érez és végül örült szerelme Fugger leánya iránt. így lesz ezután Salamonból, Izsák fiából, Fortunatus Imre, minden gonoszságban méltó társa Fuggernek.

Szintén csúnya jellem Rokomozer, „*Akik kétszer halnak meg*” regényben. Ez „a derék ember, akinek az volt az életfeladata, hogy faluról falura járva, az emberiség által elnyűtt vászonmaradványokat összegyűjtse”, emellett a tisztességes foglalkozás mellett haszontalan

uzsorás és orgazda is volt. (Akik kétszer halnak meg, I. 87. 1. és 213. 1.)

*

Ki kételkednék abban, hogy Jókainak joga volt ilyen zsidó alakot is rajzolni, hisz — fájdalom — azok között a nagyon megszorított körű keresetágak között, melyekre egy időben a zsidók utalva voltak, könnyebben vetemedtek egyesek ilyen kárhozatos foglalkozásra is. Az igaz barátinak pedig nem hivatása a kinövések szépítgetése, eltakarása, hanem inkább, hogy jóakarattal gáncsolja, lenyesse azokat. Nem is rokonszenvezünk mi sem a vén Izsákkal, sem Rokomozer-féle alakokkal, nem is akarjuk őket mentetni, bár megértjük a történeti igazság alapján, de az ellen tiltakozunk, hogy ezt általánosítsák a zsidóra, mint ilyenre.

Ezt akarja igazolni Jókai is, mikor az ilyen zsidó alakjai mellé odaállítja a keresztény pendentokat; a vén Izsák mellett ott van Fugger, Rokomozer mellett Diadém, aki bár nem zsidó, de bécsi bankár, nem kisebb uzsorás, mint amaz, csak más a módja, nagyobb szerű a tevékenysége. Es a „Kraó”-ban szereplő Ellinor gróf, az örökségvadász, bizony mestere lehet a legválogatottabb gonosztettekben a zsidó Degoudnak, akit aljas tervei keresztülvitelére felhasznál, miután egy ballépése folytán hatalmába ejtette.

A kőszívű ember fiai. — A zsidó Salamon.

Egészen más légkörbe vezet bennünket a zsidó Salamon, aki „A kőszívű ember fiai” egyikének, Baradlay Richárdnak a legigazabb, legmegbízhatóbb embere lesz. Egész más világban él az, mint az eddig bemutatott alakok. Salamon zsidónak csak a külseje kopott, de a lelke csupa ékesség, ragyogó szinarany. Az egyszerű zsidó raktára egész fejedelmi múzeum, mert mint ő szellemes és jóízű bőbeszédűséggel elmondja:

— „A Salamonnak nagy összeköttetései vannak. Egész Bécsben, a külföldön is tudják azt, hogy mi a Salamon zsidó boltja. Akinek kell ócska éji szekrény, megtalálja itten, emit keres. Akinek kell ezüst vésmű Benvenuto Cellinitől, az is megtalálja itten, amit keres. Akinek valami eladni valója van: törött ibrik vagy Michel Angelo remeke, tudja jól, hogy annak Salamon megmondja az árát: az egy garas, ez ezer arany.

— És azután azt is tudják a nagyságos és méltóságos urak, hogy a vén Salamon tud

hallgatni, mint a hal. Tudja minden darabnak a gazdáját: ez ettől a gróftól, ez attól a hercegtől származott ide, soha azt senki meg nem tudja tőle. Pompás cabinet-darabok vándorolnak egyik gazdától a másikhoz. Salamontól egyik sem tudja meg, kitől jöttek azok. Miért lettek eladók. Mi volt a történetük. Salamon tud mindent, de nem mond semmit. Salamon ismeri a nagyságos és méltóságos urak dolgait, de nem mondja el azokat senkinek.”

És ezzel már jellemeztük Salamont a maga szavaival; olyan ember ő igazában, akire nem érdemetlenül pazarolják a nagy urak bizalmukat. Hűséges és becsületes a végletekig. Csak így érthetjük, hogy egy főúr, Plankenhorst Alfréd, nála helyezi letétbe végrendeletét, mely azután a kőszívű ember fiának, Baradlay Richárdnak szerencséjét megalapítja.

Igenis, Salamon olyan zsibárus, akinek elve, hogy „becsületes embernek lenni, a legjobb üzlet!” Ehez szabja ő eljárását is; és ha ő egy Crivelli-pengének az árát 15 aranyban határozza meg, Baradlay Richárd pedig kisüti, hogy az valódi damaszk penge, melynek ára 100 arany, akkor Salamon a világért sem fogad el többet, mint amennyit először kért. Csodálkozik azonban a vevő becsületességén, „mert — úgymond — először életemben találkozom egy gavallérral, aki azt mondja: Salamon, ennek az ára,

amit nekem kínálsz, nem 15 arany, hanem 100 arany”. (A kőszívű ember fiai, I. 103-104. 1.) Salamon a szorgalmas kereskedő mintaképe; kora reggeltől késő estig talpon van, hisz nem tudhatja, melyik óra hoz neki jó üzletet; azért δ az az ember, aki örömet csókolja meg a szép asszony kezét, amelyik dolgozik, sokkal örömetesebb, mint azt, melyik a legyezőt forgatja. (U. o. II. 269. 1.)

A rab Ráby. — Rotheisel Ábrahám.

Nem kevésbé nemes alak, talpig becsületes» minden ízében derék ember: Rotheisel Ábrahám a Rab Ráby-ban.

— „Rotheisel eredetileg Rothesel volt, mert hét — és ez megint történeti részlet a magyar zsidók életéből — mikor II, József kiadta a rendeletet, hogy a zsidók előneveket válasszanak maguknak, még pedig okvetlen németet, akkor kiküldettek a regnicoláris deputatiok a végre, hogy lássák el a zsidókat nevekkal. No, ez volt a szüret. Ki milyen mélyen nyúlt az erszénybe, olyan mélyen válogathatott a nevek javában, vehette azt az arany és ezüst, a napok és csillagok, a madarak és négylábú állatok, az angyalok és igaz emberek, a fák és virágok s a szivárvány színei közül, míg aki csak úgy üres kézzel jött, bizony rajta maradi mindenféle csúfnév.

Ábrahám, kit gazdag embernek tartottak, nem vitt eleget, kapta tehát a Rothesel nevet. Roth, mert veres volt a haja, és Esel, mert borkereskedést kezdett ifjúkorában, amikor az zsi-

dónak meg volt tiltva. De Mária Terézia alatt nem vették olyan szigorúan a tilalmat és ő Bécsbe vitte a bort; *első* volt a vásáron, megelégedett az üzletével s nem csalta meg a vásárlóit, ami legnehezebb a borkereskedésben”. (Rab Ráby 45. 1.)

És ez a becsületes kereskedő igaz, jó ember is, akinek szíve megesik a nyomorult földhözragadt jobbágyban kit az ő helységében is kiszipolyoztak az urak és bár nem az ő népe, hisz ő idegen között, de mikor látja, mint húzza az ekét és töri a hantot más számára, hogy vet és arat másnak, „olyankor — úgy mond — áldom Istenemet, hogy nekem ennek az országnak földjéből nem adott mást, mint az országútat”. (U. o. 55. 1.)

És ez a Rotheisel tulajdonképpen az oka, hogy Ráby Mátyás rabbá lesz, mert ő festi le előtte a szegény nép sanyarú helyzetét és éri el, hogy az a nemes, de naiv, az a nagyszívű, lelkes ember hozzáfog népboldogító munkájához, de mint idejét megelőző idealista, áldozata lesz becsületességének.

Rotheisel azonban mindvégig hű marad Rábyhoz, a zsidó jellemszívósságával kitart mellette, mindig kész az általa nagyrabecsült, üldözött hősnek szolgálatára, aki ellen összeesküdtek a zsíros koncaikat féltő, hatalmon levő urak. És mikor végre, testben-lélekben

megtörve kiszabadul Rab Ráby, akkor ugyancsők Rotheisel ápolja, hogy megmentse az életnek, úgy amint jámbor zsidó létére sem habozott egy percig sem, hogy letegye a rettentés zsidó esküt (1. fent 55 1.) hogy ezzel az ártatlanul vádolt Rab Rábyt megszabadítsa igazságtalan bírái kezéből.

A sárga rózsza, — Pelikán Samu.

És az a Pelikán Samu, lókupecz „A sárga rózsza” regényben, aki csontos termetű férfiú, erősen görbe orral, hosszú bajusszal és szakállal, akinek a háta és két lábszára kissé hajlott a *folytonos lókipróbálástól*, szintén kifogástalan becsületességű, lankadatlan szorgalmú kereskedő, aki a csikó kipányvázását a Hortobágyon szebb mulatságnak tartja, mint a karambolparthiet a Debreceni Biká-ban.

Pelikán viselkedésében és beszédében igaz magyar ember, aminthogy nem lehet elég elismeréssel kiemelnünk azt a tényt, hogy Jókai zsidó alakjai nem beszélnek magyar-zsidó jargonban, nem lesznek ezáltal gúny és nevetség tárgyai. — Jókainak jó ízlése tiltakozott az ellen, hogy műveit ilyen alapon felesleges és egészében visszataszító jargon-csinálással eléktelenítse.

Mi Jókainak ebben az eljárásában nagybecsű elismerését látjuk, mellyel a magyar zsidóknak a magyarosodás terén kifejtett törek-

vésükért adózik; mert végre is nem lehet valaki nyelvében is egyszerre tősgyökeres magyar, ha a viszonyok és körülmények ebben hosszú ideig meggátolták. Az azonban elvitázhatatlan tény, hogy a magyar zsidóság immár Jókainak ad igazat és tiszta magyar nemcsak érzésben, de nyelvében is, a reformátusok után következő helyen áll e tekintetben a hazai statisztikában.

A zsidó szív.

Jókai éles megfigyelése azonban még tovább megy zsidó alakjai jellemzésében, behatol családi életük bensejébe és kiemeli az elismerésre méltó, tipikus vonásokat

íme, mily végtelenül rokonszenves a „De kár megvénülni” regény zsidó házalója, aki „batyuval hordta hátán az úri házakhoz a kelméket; közvetített ezüstneműt, ékszervásárlást; antik bútorokat szerzett és eladott; egész nap talpon volt, járta az uccákat és emeleteket, de uzsorával semmi szín alatt sem foglalkozott, tékozlókkal szóba sem állt; csak ebédre és vacsorára került haza”, és amellet ez a batyuhordó zsidó, ki oly keserves munkával keresi kenyerét, fiainak nevelőt és leányának zongoramesternőt tart. (De kár megvénülni, 139. 1.)

Bizony magasztos jellemvonása a zsidó szülőnek, néha még túlzásba is viszi ezt, hogy gyermekei neveltetésére, művelésére szívesen áldoz, arra nála soha sem sok, soha sem felesleges a kiadás; még saját személyére nélkü-

lözéseket is ró, csakhogy gyermekének útját minél jobban egyengethesse.

Épp úgy jellemző tény az is, hogy a zsidó általában gyengéd, áldozatkész és könyörületes minden szenvedővel, szűkölködővel szemben. Az imént említett batyuhordó zsidó házában egy a königgrätzi csatában megsebesült hadnagy, bár nem zsidó és teljesen ismeretlen volt neki, a legfigyelmesebb, a legönzetlenebb ápolásban részesül és maga is elismeri, hogy az ő házigazdájánál soha derekabb emberrel nem találkozott, hogy tisztább szeretetben nem részesült sehol. (De kár megvénülni, 297-299. I.)

„Trenk Frigyes” (308. I.) ugyanott van fogva, hol egy dessauai zsidó lány, Haymann Eszter édesatyja. És ez a zsidó lány pusztán jószívűségből a legnagyobb áldozatokra kész, hogy az előtte teljesen ismeretlen fogoly kiszabadítását elősegítse.

„Milyenek a nők?” című regényben Zse-ninszky lengyel nemesnek a nejét egy orosz tábornok megkancsukáztatja, amibe a szegény asszony belehal. A férfi kiássa neje tetemét és eltemeti más tisztességes helyre. Mikor ezt felfedezik, Szibériába deportálják; hisz ez orosz uralom alatt csak természetes. Az úton a rettenetes hidegben a fogoly elalél. Kísérői azt hitték, hogy meghalt és kidobták a kocsiból. Eggyel több vagy kevesebb, nem számít ott. A

szerencsétlen embert szerencséjére megtalálja egy zsidó kalmár, hazaviszi, ott maga és felesége mindent elkövetnek, hogy életre hozzák. Zsidó orvos jár hozzá és végre is meggyógyul. Nos, ez a halottaiból feltámadt lengyel nemes azt bizonyítja vallomásában:

— „Jámbor zsidógazdám soha sem kérdezte tőlem, ki voltam, honnét jöttem. Ott maradtam nála és tanultam a szeszfőzést”. (Milyenek a nők? 104-105. 1.)

Jókai elfogulatlanul ítéli meg a zsidót, nem huny szemet sem hibái, sem erényei előtt és kimondja, amint tudja, hogy a zsidó sohasem kérdezi a szegényt, szenvedőt, nyomorultat, hogy melyik vallásfelekezethez tartozik, milyen templomban imádja Istenét, hanem segít, jótékonyt gyakorol mindenkivel, aki arra rászorul.

De még mást „is tud Jókai, aki az életet tanulmányozza, azt, hogy „zsidó koldust nem látsz idegen ajtó előtt.” (A jövő század regénye, 93. 1.)

*

Jókai sokat lát és sokat tud, az ő óriási szelleme átfogja az ismeretek rengetegét és az ő látnoki szeme behatol a jövő titkaiba, hisz csak ő tudta oly csodálatos módon megírni, mit hoz „a jövő század”, ez a mi hatal-

mas ugrásokkal haladó, de egyelőre keserves, szerencsétlen századunk.

Jókai nagy szelleme és nemes lelke előtt meghódolunk mindazért, amit nekünk adott és mivel tudjuk, hogy komolyan foglalkozott velünk, zsidókkal is, jólesik minden szava, mely elismerést jelent nekünk.

A zsidók és a magyar haza.

Jókai megállapítja műveiben több helyen (pl. A kőszívű ember fiai, II. 6. 1. és 191. 1.), hogy a magyar zsidókat régtől fogva erős hazafias érzés tünteti ki.

Felemelő bizonyítékot nyújt erre az az örökké nevezetes és bámulatos korszak, mikor az újjászületett Magyarország függetlenségeért folytatott élet-halálharcot és amelynek történetével Jókai oly szívesen és sűrűn foglalkozik. Egész sora gyönyörű regényeinek és elbeszéléseinek kapcsolódik az 1848/49-iki szabadságharchoz, a hazafias érzés és áldozatkészség örök mintaképéhez. Jókai irodalmi munkásságának ez a része különösen fontos, mert főleg az elnyomatás korában bátorságot és bizalmat öntött a csüggedő lelkekbe és oly kincstárát nyújtja a hazaszeretet és honfíúi önfeláldozás példáinak, amelyekhez visszatérnünk minden időben, de különösen édes hazánk jelen szomorú állapotában lelki szükséglet, hogy erőt és kitartást merítsünk belőle a jövő küzdelméhez.

Nekünk magyar zsidóknak is legszebb em-

lékünk Jókainak a 48/49-iki történethez fűzött megnyilatkozása, mert abban az előszóban, melyet ő 48-as munkám átnézése után 1898. augusztus 21-én írt, többek között a következőt mondja:

„Magyarországon a Mózes hitvallás népe, a héber faj, mindenkor a legbuzgóbb híve volt és maradt a magyar állameszmének, a szabadságnak. A legnagyobb megpróbáltatás korszakában, a 48/9-iki szabadságharc alatt bizonyította azt be legigazabban.

Amidőn a hazának minden más ajkú népfajai, amelyekkel a magyar szabadságát megosztotta, amelynek fiait jobbágyságból felszabadította, földeiken úrrá tette, — fegyverrel támadtak ellene, — ugyanakkor a héber faj vérért, vagyonát és szellemét hozta áldozatul a magyar nemzet, az alkotmányos szabadság megvédelmezésére: — az a héber faj, melyet egyedül felejtett ki a törvényhozás az alkotmány sáncaiból, az a zsidó nép, mely egyedül nem kapott polgárjogot, egyenlőséget a haza milliói között.

Mégis szerette hazáját.

Ezen csodálatos hazaszeretetnek nagyszámú adatait találjuk e könyvben összegyűjtve.

Én, ki e tanulságos múltnak dicső és gyászos eseményeit keresztül éltem, az akkori intéző körök közvetlen közelében, csak arról te-

hetek tanúságot, hogy ezek a rendbeszedett adatok *valódiak*.

A történetirodalom köszönettel tartozik értük az összegyűjtő és rendező kéznek.

A magyar közönség sok megszívlelendő tanulságot fog ezekből meríthetni.

A magyar zsidók előtt pedig ama bibliai tűzoszlopként fog vezetőül világítani méltó elődeik példája.”

Íme, így beszélt, így irt Jókai Mór, ezt hagyta nekünk szent hagyományul az a lángszellemű író, az a halhatatlan hazafi.

Epilógus.

Bátran elmondhatjuk, hogy mindaz, amit mi itt egy képbe raktunk össze az ő örökbecsű műveiből a zsidóság szempontjából, az tanulság mindenki számára, aki tanulni akar, de különösen tanulság számunkra, akikről szól.

És midőn mi ma mély hódolatfal hajolunk meg megdicsőült szelleme előtt, mely száz évvel ezelőtt lépett be az emberiség nagyjai közé, azt kívánjuk, vajha az a nemes vetés, melyet ő mint író és mint ember oly bőségesen elhintett, dús aratást hozna a magyar nemzet és benne a magyar zsidóság számára!